

ДЕМОГРАФСКА И ИНСТИТУЦИОНАЛНА ОБУСЛОВЕНОСТ НА ИКОНОМИКАТА

Проф. д.ик.н. Методи Кънев
Катедра “Обща теория на икономиката”
СА “Д. А. Ценов”

У нас обикновено се говори за икономиката като автономно образувание. Развитието ѝ се свързва с нейната технологична и пазарна обусловеност, с най-общите закони, които я управляват. Смята се че степента на развитост на икономиката детерминира типа на обществото. Без съмнение това е така, но тя не е изолирана от демографския фактор, от общественото устройство, както и от други социални сили. В тази студия ще обърнем внимание на влиянието на демографската динамика и на социалните и политическите отношения, респективно на тяхната институционална уредба.

I. Демографският фактор

Става въпрос за изменението на числеността на населението на една страна през определен период. От тази гледна точка за равнището на икономическата активност са от значение не толкова краткосрочните промени, колкото дългосрочните тенденции.

Някои факти и теоретичното им обяснение

Известно е, че числеността на населението в повечето икономически развити държави относително (в някои дори абсолютно) намалява, а в развиващите се расте, но с отслабващи темпове. По данни на Световната банка в развиващите се страни като цяло през периода 1970 – 2000 г. темпът на годишния прираст на населението е спаднал от 2.1 на 1.7 на сто. През 2006 г.

населението в света надхвърли 6 млрд. души, а към 2030 г. се очаква да достигне 8.5 млрд. Според „правило 70” числеността на населението, изменяща се с норма r всяка година, би се удвоило за $70/r$ – например ако тя е 1 %, удвояването му ще е за 70 г., ако е 2 % - 35 г. и т.н.

Общо взето съществуват три схващания за проблема „численост на населението – налични блага за прехрана”: песимистично (малтусианско), оптимистично (популяционистко) и на „златната среда” (умерено). Още от времето на Платон (428-348 пр. Хр.) се говори за пренаселеност, водеща до демографска и социална катастрофа. Такава е и тезата на Т. Р. Малтус (1766-1834) в прочутия му панфлет „Опит върху закона за народонаселението” (1798). Тази теза доминира в ортодоксалната теоретико-икономическа традиция. Жива е и до днес под формата на неомалтусианство.

Популяционистското становище също има древни корени. Още от Римско време битува тезата, че няма друго богатство и друга сила, освен хората. За меркантилистите (XVI – XVII в.) числеността на населението е източник на държавна мощ. Маркиз дьо Мирабо в „Трактат за населението” (1756) внушава идеята за двустранна стимулираща зависимост между увеличаването на населението и нарастването на средствата за живот. През миналия век А. Хансен (1887 – 1975) обяснява стагнацията на американската икономика през 30-те г. – наред с други фактори – и с отслабването на демографския прираст, доколкото (обратно) общият му прираст е имал множествен ефект върху формирането на брутния капитал през XIX и в началото на XX в.

Кнут Виксел (1851 – 1926 г.) и последователите му Едуин Кенън и особено Алфред Совѝ се придържат към пословицата „добродетелта е по средата”. Те защитават тезата нито за недонаселеност, нито за свръхнаселеност, а за естествено

оптимизиране на числеността на хората на Земята. Дефинират и икономически критерии за това: постигането на максимален Брутен вътрешен продукт (БВП) на човек според съотношенията в населението по възраст, професии и активност-неактивност; темп на техническия прогрес, на увеличаване на населението и на нарастване на БВП.

Някои изследователи отдават толкова голямо значение на демографския фактор, че говорят за „съзидателен натиск” на този фактор дори върху социално-икономическата система в смисъл, че когато те станат несъвместими, се стига до промяна на самата система¹.

Ето някои данни по отношение на нашата страна за 100 годишен период (вж. Таблица 1).

Таблица 1

*Раждаемост, смъртност и естествен прираст (на хил. души) в
България*

Години	Ражда- мост	Смърт- ност	Естеств. прираст	Години	Раждае- мост	Смърт- ност	Естеств. прираст
1904/07	43.7	21.9	21.8	1970	16.3	9.1	7.2
1910	41.7	23.2	18.5	1980	14.5	11.1	3.4
1920	39.9	21.4	18.5	1985	13.3	12.0	1.3
1930	31.4	16.2	15.2	1990	12.1	12.5	-0.4
1940	22.2	13.4	8.8	1995	8.6	13.6	-5.0
1950	25.2	10.2	15.0	2000	9.0	14.1	-5.1
1960	17.8	8.1	9.7	2005	9.2	14.7	-5.2

Източник: НСИ

Сега демографската структура в България е една от най-влошените. Налице са: отрицателен естествен прираст на

¹ Boserup, Ester. The Conditions of agricultural growth, 1965.

населението, отрицателна разлика между емигриралите и имигриралите в страната. Нерадваща е възрастовата, етническата и образователната структура на населението. Възрастните (над 64 г.) са повече от подрастващите (до 14 г.). За сравнение в повечето европейски страни, с изключение на Гърция, Италия и Испания, това съотношение е в полза на подрастващите.

„Демографският кръст” (пресичането на спадащата крива на раждаемостта с възходящата крива на смъртността) възникна у нас в края на 80-те г. През 1990 г. живородените са 12.1 на хиляда, а починалите 12.5 на хил. Естественият прираст е вече с отрицателен знак – ежегодно намаляваме с около 42 хил. души. Към това се прибавя и отрицателната разлика в миграционните процеси, още повече, че емигриращите са в трудоспособна възраст, по-квалифицирани и икономически по-мотивирани.

Опитът на други държави (Франция) показва, че са възможни **въздействия** от страна на правителството, за да се подобри в количествено и качествено отношение бъдещият „човешки капитал”. На първо място е факторът условия на живот – заетост, равнище на доходи, жилища, качество на образованието и пр. На второ място са мерки, пряко засягащи демографските показатели – повишаване на раждаемостта, ограничаване на детската смъртност, разкриването на детски заведения, преодоляването на свъхзаетостта на жените и т.н. На трето място е осигуряването на положително салдо между напускащите страната и пришълците (преди всичко от български произход). Обобщено казано, нужни са ни дългосрочна демографска стратегия, както и единодействие между икономическата, социалната и демографската политика.

Демографска динамика и икономическа активност

Измененията в числеността на населението са демографска основа на трудоспособното население, както и на още нетрудоспособното и най-вече непродуктивното. Наред с числеността, тези структурни съотношения в населението имат важно влияние върху икономическите променливи. Най-напред стои въпросът, има ли към тях отношение демографската натовареност на територията? Води ли към бедност голямата гъстота на населението (ако са прави малтусианците), или до богатство (ако вярваме на популяционистите)? А ниската му плътност? У нас имаме около 70 души на км². По-ярки са опровергаващите и едната, и другата теза примери на Холандия (над 475 души), на Финландия (около 20 души), на Русия (към 11.5 души на км²). Очевидно жизненото равнище в тези, а и в други страни, е в слаба връзка с плътността на населеността. При все това този момент има отношение към динамиката на икономически показатели и състоянието на околната среда.

Първо – пренаселеността, доколкото е свързана с интензивно икономическо развитие и масово потребление, влияе пагубно върху екологичната среда и качеството на живота. Поражда прекомерен шум, задръствания, замърсяване, отравяне, обезлесяване, ерозии и пр. Деградирането на околната среда обаче не е неизбежно и непредотвратимо, но болезнено поставя въпроса за пътя и политиките на развитие.

Второ – числеността на населението рефлектира върху жилищното строителство, транспорта, комуникациите, училищната мрежа, комунално-битовото обслужване и пр.

Трето – от важно значение са възрастовата, икономическата, образователната и социалната структура на населението. Те пряко влияят върху трудовия пазар, върху работните места, върху

потребителското и инвестиционното търсене и предлагане, върху публичните разходи и тяхната тежест, в крайна сметка – върху икономическия растеж и равнището на благосъстоянието.

През 2004 г. у нас подрастващите (до 14 г.) са само 15.1 % от населението, в ЕС над 17 %, а в някои страни доста повече. В активна възраст (от 15 до 64 г.) са 61.6 %, в ЕС 66.0 %. Делът на вече напусналите полето на труда в ЕС е 17.0 %, а у нас 23.3 %. Нарастващата продължителност на живота е положителен факт, но е по-перспективно подрастващите да са повече от пенсионерите. От работещите висше образование имат 19.0 %, в Гърция 20.0, в Швеция и Дания над 26.0 на сто. Тези със средно и с висше образование у нас са под 80.0 %, а в Чехия и Словакия над 90.0, в Норвегия над 95.0 %. Неблагоприятен е фактът, че над 20.0 на сто от активното население у нас е с основно и по-малко от основно образование. Това качество на „човешкия капитал” естествено рефлектира върху качеството и производителността на труда, качеството и конкурентоспособността на стоките и услугите.

Изменението в числеността и структурата на населението поражда още редица множествени ефекти върху икономиката и нейното развитие. Първо, от значение е едно или друго предлагане на работна сила, което влияе върху разделението и специализацията на труда, работните места, заработването на доходи и пр. Ниската раждаемост в перспектива води до недостиг на работна сила, а при вложена икономическа и социална ситуация, заради емиграцията, този недостиг още повече се задълбочава и обрича на неуспех модернизацията на икономиката.

Второ, динамиката на числеността и структурата на населението стимулира или (при отрицателни тенденции) ограничава потребителското търсене и потреблението като „душа на икономиката”. От тук стимулира или спъва инвестиционното търсене, съответно оживлението или стагнацията на икономиката.

Трето, регионалната и международната миграция на работната сила допринася за преодоляване (при приток) или за засилване (при изтичане) на междурегионалните и междуотрасловите изкривявания (равновесия или диспропорции).

Четвърто, демографската динамика при относително определени публични разходи влияе върху тежестта на тези разходи при разпределението им между членовете на обществото и социалните групи.

Съществено значение за икономиката има социалният статус на индивидите, формиращ едни или други социални групи. Според последното преброяване на населението (01.03.2001 г.) работодателите у нас са само 3.8 %, самостоятелно заетите – 9.3 на сто, наетите от работодателите – 85.0 %, безвъзмездно работещите в семейни фирми – 1.9 %. Групирането им по статуси отчита: притежаваната собственост, местоживеенето, професионалната заетост, присвояваните доходи, личностната реализация.

Историята сочи, че противоборството между основните социални групи неизбежно поражда трета група – носител на бъдещето. Борбата между феодалната аристокрация и крепостните обуслови социално-икономическото развитие, което роди „третото съсловие” – гражданското, наричано „буржоазия” или „средна класа”. Ролята ѝ е оценена високо в стопанската и социалната история дори от най-прононсираните ѝ противници К. Маркс и Фр. Енгелс в „Манифест на комунистическата партия”. Тя извърши небивала технологична, икономическа и социална революция. Нейната водеща роля от XVI в. насам е с фундаментално значение и е най-важната социално-икономическа иновация през този период. Първостепенно значение има предприемаческото съсловие, съвместяващо дарби и знания за целеполагане, стратегиране, мобилизиране на ресурси, комбинирането им, поемането на рискове,

реализирането на нововъведения и пр. В този смисъл предприемачеството стана нов производствен фактор, от който зависи ефективността на използване на останалите фактори – природните ресурси, труда и капитала. В по-ново време сблъсъкът между т. нар. буржоазия и пролетариат, обусловил огромен скок в развитието на икономиката и обществото, роди нова „средна класа“ или „нов елит“ носител на знания, което му отрежда водещи позиции в социалните групи. Така е, доколкото основен ресурс става информацията, водещ вид индустрия – нейното събиране, обработка и използване, основна инвестиция – тази в образованието, челен вид организация – срастването на университетите с бизнеса и държавната администрация.

Всичко това ясно показва значението на демографската ситуация и демографските перспективи за икономиката и обществото, респективно за тяхното развитие. Но не само това. От важно значение е също типът на социално-политическите отношения.

II. Социална и политическа обусловеност на икономиката

Базисни условия за оцеляване и усъвършенстване на човека са неговият разум и труд, неговата собственост, пазарът и свободата да действа според личните си ценности и интереси. Достатъчно е да се съобразява с общоприетите правни и морални норми и да не възпрепятства други също да преследват своите цели. Благодарение на наклонностите си и на пазара, човек се включва в разделението на труда, усвоява опит и знания, разменя блага и услуги, реализира ползи за себе си и обществото. Обединява се с други хора, за да противопостави на природните и социални сили срещу себе си по-големи сили – граждански организации, браншови и професионални съюзи, политически партии и пр. Такова обединение е и държавата с мисия чрез своите институции (законова уредба, съответно армия,

полиция, съдилища и пр.) да създава условия човек да прави всичко, което не е забранено, а институциите – само това, което им е разрешено.

Принцип на индетерминацията

Икономическата активност е в основата на живота на хората, но е в неразривно единство с всички останали отношения, явления и процеси в обществото. Тя ги осигурява ресурсно, а те я подкрепят, развиват или ѝ противодействат. Езикът, писмеността, религиозните вярвания, моралните норми, обичаите, традициите, привичките, правото, политиката на държавата във всеки исторически отрязък от социалното време стимулират или възпрепятстват икономическата активност на хората. В многообразните им форми обществените отношения дават рамки и слагат ред в икономическата дейност, за да не бъде тя война на всички против всички, а да господства социален мир.

Доколкото обществените отношения изобщо зависят от икономиката, те се икономизират и за всяка човешка дейност стават валидни икономическите принципи. И обратно, доколкото икономическата активност на хората зависи от това, което става в обществото и държавата, тя се социологизира и политизира. Защото, освен икономически, има и важни за хората неикономически отношения. Освен индивидуални има и наиндивидуални, общи ценности и интереси, дори когато са неосъзнати и изглеждат абстрактни и чужди. Такива са интересите на обществото като държавна (правно-политическа) организация с оглед на националната безопасност, социалния мир, социалната сигурност и др. п.; общочовешкият морал; националната идентичност (обичаите, традициите, националният бит, култура и народопсихология). Те са не по-малко нужни на хората от т. нар. частни блага. Икономиката,

бидейки част от обществото, не може нито да ги заобиколи, нито да не изпитва влиянието им. И в обществото, и в икономиката господства физическият принцип на В. К. Хайзенберг за **индетерминацията** в смисъл, че всичко в обществото и икономиката оказва и същевременно търпи влияние. Каквото и да вършат хората, те (добре или зле) стопанисват при определени условия (социални норми, структури, начини, културна среда). Икономическата динамика ги мени, а те моделират икономическото поведение на хората. Има значение не само техният хедонистичен интерес. Напротив, той намира смисъл и реализация само в рамките на общия обществен кръговрат – даваш, за да вземеш. Може да се спечели, да се постигне прираст на ползите над разходите, какъвто е основният икономически принцип, само ако това е социално зададен мотив и налично социално условие. Защото практически се печели само от продажби, следователно само от степента, в която се задоволяват нуждите на другите. Дори да се действа по принуда, ако това е в полза на всички, тя се възприема като изпълнен стопански и морален дълг, макар че често общият интерес е само прикритие на някакъв групов натиск и тогава принудата се превръща в тирания. Така икономиката влиза в социалната цялостност на човешкия свет. В това е нейната социална детерминираност.

Намесата на държавата

Но предопределеността на икономическата активност на хората може да е не само социална, а и политическа, налагана от държавата като най-обща политическа организация на обществото. За мястото и ролята на държавата в обществения живот от най-ранни времена са се оформили и са в противоборство два възгледа: хората ли, формиращи във взаимоотношенията си гражданското общество, следва да подчинят на себе си държавата като олицетворение и

инструмент на общата им воля, или – обратно – държавата да овладее обществото и да се отъждестви с него? Едни издигат в култ съпротивата срещу намесата на държавата в частния живот и защитават принципите за свобода и ефективност. Други, оставяйки в миманс индивидите, величаят държавата като въплъщение на нацията и на националния дух. Всъщност хората винаги са изпитвали и изпитват насъщна нужда и от свобода, и от сигурност. Предпочитат да се автономни, но не могат и без социален и стопански ред, налаган от държавата. Армията, полицията, съдилищата, държавната администрация, дипломацията и пр. са били първа сила дори в разцвета на либерализма през XIX в. Но винаги е бил явен и стремежът част от обществото да овладее политическата мощ на държавата и да я използва за користи цели, смятайки я за „главен трофей” на своята победа. Има исторически периоди (Англия при Кромуел, Германия при Бисмарк, Япония при Мейджи и др.) , през които държавата е инспирирала модернизацията на обществото. Истинският проблем не е в това, дали държавата да се намесва или не в икономическия и социалния живот на хората и на гражданското им общество (за какво друго съществува държавата?), а в това, какви са разумните предели в поведението на индивидите, на институциите на гражданското общество и на държавата.

Историческият опит е наложил човешките действия и взаимоотношения да се регулират, освен чрез морални норми и пазарни изисквания, още чрез държавна принуда. Във всички случаи на държавата се налага 1. да постави в граници (по административен или икономически път) общественно-икономическите отношения и 2. да мобилизира, преразпределя и използва ресурси с оглед на своите функции. Съвременните тенденции са, от една страна, към децентрализация на функциите ѝ и, от друга – не към количествено увеличаване на разполагаемите ресурси, а към най-ефективното им

използване. Във всички случаи намесата на държавата в икономиката следва да се разбира не като противостояща и дори изключваща ролята на пазарно-конкурентните механизми, а като тяхно допълване, коригиране и регулиране.

Разбира се, трябва да се има предвид, че не само пазарът, а и регулативната политика на държавата търпи провали. Причините са в поведението както на регулативните органи, така и на стопанските субекти. Вземат се и се налагат решения при ограничена информация, без достатъчни знания за място и време. Дискреционната политика внася у стопанските агенти несигурност и в процесите нестабилност, поради което е за предпочитане политиката на твърди правила с характер на вградени стабилизатори. В редица случаи стопанските субекти предвиждат ефектите на правителствената политика и ги неутрализират с действия според своите очаквания. Например, ако се очаква нарастване на съвкупното търсене, цените се увеличават априори, за да се компенсира нарастването на разходите по доставките. Във всички случаи намесата на държавата в икономиката ограничава свободата на избор и действие на икономическите субекти, което намалява степента на активност и ефективност. Може да се стигне до нарушаване на пазарно установеното равновесие. В резултат ефектите на регулативната политика на държавата са винаги по-малки от обещанията. Както свидетелствува историята, не са редки случаите на **пълна инверсия**. Държавата – с основание пише Айн Ранд – вместо да защитава правата и свободите на хората, изцяло ги игнорира и налага несигурност и страх, оставяйки решението на проблемите на хората в ръцете на користолюбиви бюрократи. Така се приближаваме към фазата, в която държавата е свободна да прави каквото си пожелае, а гражданите ѝ могат да действат само с разрешение.²

---

² Ранд, Айн. Капитализмът – непознатият идеал. Пр. от англ., С., 2006, с. 409

III. Институционалният фактор на икономическата активност

Човек е биологичен и социален феномен, създаващ се и осъществяващ се чрез отношенията между хората, в рамките на и чрез обществото, в което живее. Отношенията, в които влиза при икономическата си активност и в живота си изобщо, вземат конкретно-практическа форма на институции със стопански, културен, държавен (политически) или морален смисъл, установени от традициите или по юридически път. Те подпомагат, регулират и правят възможно човешкото общежитие. Животът е избор. Хората го правят постоянно въз основа на субективните си очаквания за полза и удовлетвореност – въпрос, първо на информираност, второ – на интереси и ценности и, трето – на окръжаваща (дори обкръжаваща) среда, каквито са институциите. За личното преуспяване на хората важно значение имат националната и социалната сигурност, гарантираността на човешките и гражданските им права, включително правото на собственост и свобода да действат. Както пише Дж. Ст. Мил (1806-1873 г.), трудолюбие и спестовност съществуват само там, и тогава, където и когато можем да се надяваме, че ще се възползваме от резултатите на нашите усилия³.

Същност на институциите

По същество институциите са ограничаващи „правила на играта“ в обществото и в частност в икономиката, които структурират и дават предели на човешките взаимоотношения. В по-широк смисъл към тях се отнасят държавните и граждански обществени органи и организации с оглед да се поддържат и използват възможностите, предоставяни от ограничаващите правила.

---

³ Мил, Дж. С. Основы политической экономии, т. III. Пер. с англ.-го. Изд. „Прогресс“, М., с. 10

Обществените и стопански институции са дадени, първо, в човешките комуникации (език и писменост, религия и обичаи, морални норми, обмен на ценности и пр.) и, второ, в държавните органи, гражданските сдружения, политическите и просветните организации и др. п. Функцията им е да налагат обществено необходимо и приемливо поведение на индивидите и обществените групи, да действат по начин, правещ предвидими отношенията между хората, израз на придобитата култура. Времето – чрез проби и грешки – отсява ограничаващите правила за допустимо поведение (институциите), усъвършенства съществуващите или налага нови. В помощ е и съзнателното прилагане на юридически правила, норми и процедури чрез съдебни решения. Чувствата на хората са израз на това, което те искат, а правилата (институциите) – на това, как биха могли позволено да го постигнат.

Често икономическата теория се отнася към институциите като към нещо дадено, разбиращо се от само себе си. Не отчита влиянието им върху функционирането (спъването) и развитието на икономиката. К. Маркс интегрира „производствените отношения” в теорията и ги направи главен предмет на анализа. Икономическо значение имат обаче не само „производствените”, а и извънпроизводствените отношения – абстракция на социалните институции. Те са също обществени отношения, но като институции добиват конкретно-исторически, повседневен работещ вид, стават емпирично установим и проверим начин на функциониране на обществото и икономиката.

От древни времена до днес, спонтанно или нарочно, хората са си наложили ограничения, за да сложат ред в отношенията помежду си. Макар оперативно да конкретизират тези отношения, правилата за справедливо поведение са абстрактни в смисъл, че са валидни за всички във всичко. Те могат да се класифицират като:

- вродени, поколенчески наследяващи се, или преднамерено създавани с оглед на едни или други обстоятелства;
- неформални (неписани) или формални (вербализирани);
- инвариантни (устойчиви във времето) или променящи се правила, т.е. с обратна връзка.

Доколкото хората са морални същества, те се придържат към генетично наследени правила главно от нравствено естество, възприемани като вярвания, обичаи, ритуали, чувства за грях, срам, чест, добродетелност, репутация и пр. – все устойчиви неформални норми на поведение, без връзка с текущото състояние на обществото и икономиката, вземащи в крайна сметка формата на цивилизационна култура. Обратно, преднамерено създаваните с оглед на определени цели формални (писани, вербализирани) правила с обратна връзка с обстоятелствата и средата са резултат на политически и юридически решения. Те са инструмент на една или друга политика на някакви органи, допълват и повишават ефективността на неформалните правила. Формалните правила са от политическо, стопанско или общокултурно естество. Те трябва така да са дефинирани, че нарушаването им да струва повече от изгодите при неспазването им. Политическите правила уреждат общественото устройство и прерогативите на властите; икономическите управляват най-вече правата на собственост и на възмездяване, важна част от които са договорите; общокултурните (образователно-възпитателни) правила – интелектуалното и моралното усъвършенстване на хората. Често в обществото ни се акцентира (без връзка с неформалните правила) само върху закони и наредби – не и върху тяхното изпълнение, само върху обучението – не и върху възпитанието. Това става причина за неефикасността им и за честото им преразглеждане. Те имат смисъл в съответствие с неформалните правила и чрез цялостта на човека в единство влияят на общественото и стопанско развитие.

Значение на институциите

Институциите имат ключово значение за личния и обществения (включително икономическия) живот. Ако липсват, заради постоянни вражди човешките взаимоотношения биха били поставени в безизходно положение. Институциите винаги са били и са отглас 1) на поведението на индивидите и на социалните групи и 2) на равнището на производствено-транзакционните разходи, за да се структурират и да се поставят предели и на едните, и на другите.

Наличието на формални и на неформални правила е натрупан исторически опит. То е информация в какви граници е възможен всеки индивидуален и обществен избор. Институциите конкретизират, структурират и операционализират обществените, в т. ч. и стопанските отношения. Внасят ред. Намаляват неопределеността на средата. Служат като социален филтър за допустимо и недопустимо поведение. Елиминират междуличностни и социални конфликти, осъждат на остракизъм асоциалните и аморалните отклонения. Координират и регулират интереси. Налагат сътрудничество. Подпомагат приспособяването на индивидите, социалните групи, дори на държавите към променящите се условия. Позволяват им по-пълно да осъществяват своите предназначения едновременно при ред и свобода, вместо при анархия и диктатура.

Промяната и в поведението на хората, и в равнището на разходите на практика води до ревизиране на институциите, до отмирането на едни и възникването на други, за да бъдат поведението, разходите и ползите и индивидуално, и обществено приемливи. Не случайно се твърди, че историята е всъщност история на технологиите и институциите. Важно е обаче изискването формалните правила (закони, норми, процедури и пр.) да не противоречат на неформалните правила (на традициите, обичаите, моралните норми, националната менталност и пр.). Иначе са

обречени на пренебрежение или се стига до насилие. Това е причината едни и същи правила (например в САЩ или в Германия, Япония и пр.) в различни страни да дават различни резултати, било в политически, стопански, социален или културен план. Заимстването на формални правила трябва да отчита спецификата на господстващите устойчиви неформални ограничения.

Институциите – наред с разполагаемите ресурси, равнището на технологиите и качеството на „човешкия капитал“ – чрез установяването от тях стопански ред и равнище на разходите определят такива важни икономически променливи, като конкурентоспособност, възвръщаемост, заетост, благосъстояние. Ако формалните правила съответстват на националните традиции, манталитет и други неформални ограничители, изгодите растат. Ако са догматично-идеологически инспирирани и натрапени, икономическата ефективност на институционалния ред спада и националното развитие се забавя.

В това е в крайна сметка значението на институционалните „правила на играта“ – в нарастването на икономическите променливи и в постигането на социално благоденствие. Следователно не е достатъчно да имаме предвид ограничеността на ресурсите, равнището на технологиите, качеството на „човешкия капитал“, равнището на научните изследвания и на инфраструктурната изграденост на икономиката. Всички те са във взаимно зависимост с господстващите обществени отношения в техния конкретен институционален образ. От тях зависи онази мяра в степента на свобода, която предпазва обществото както от анархия, така и от диктатура. Именно това налага институционалният фактор да се интегрира в теоретичния модел на социално-икономическите анализи, допълването на класическата теория с институционалния икономикс.

На настоящия етап от развитието на обществото има две забележимо изразени тенденции по отношение ролята на институциите: първо, тенденция към нарастване във вътрешен икономически и социален план на влиянието на процесите в световната икономика и политика; второ, тенденция към уеднаквяване „правилата на играта” на регионално и дори на глобално равнище. Тази насока на развитието влиза в колизия с националните специфики на страните и народите. Независимо от това социалните и икономическите правила за поведение и ред в отделните държави и в международен план, вземащи формата на институции, са върховни социални ценности, правещи възможни човешкото общежитие и цивилизационно-културния и морален напредък.